

JENEI György – KUTI Éva

VERSENYKÉPESSÉG ÉS CIVIL SZEREPVÁLLALÁS A KÖZIGAZGATÁS ÉS A KÖZSZOLGÁLTATÁSOK FEJLESZTÉSÉBEN

Az utóbbi évtizedek nemzetközi trendjei azt mutatják, hogy a civil szervezetek és a nonprofit szolgáltatók számottevő hatást gyakorolnak a versenyképesség alakulására. Ez a tanulmány azokat a formális és informális mechanizmusokat tekinti át, amelyeken keresztül a civil társadalom befolyásolja a köztisztviselési döntéseket és azok gyakorlati megvalósítását, hozzájárul a „government”-től a „governance” irányába való elmozduláshoz. Szintén képet ad arról az átalakulási folyamatról, amely a közszolgáltatások területén zajlik, s amelyből egyre markánsabban rajzolódik ki a közösségi kezdeményezésen alapuló, társadalmi ellenőrzés alatt működő nonprofit szolgáltatók és az állami szereplők közötti partneri viszony kialakulásának tendenciája.*

Kulcsszavak: governance, civil társadalom, nonprofit szolgáltatás, társadalmi vállalkozás, nonprofit gazdasági társaság

A modern társadalmaknak az a speciális szegmense, amelyet a szociológia és a politikatudomány művelői rendszerint *civil szférának* vagy *civil társadalomnak* neveznek, a közgazdászok pedig általában inkább *nonprofit szektorként* vagy *harmadik szektorként* emlegetnek, rendkívül heterogén. Szervezeti funkciójukat, tevékenységi körüket, jogi formájukat, működési és finanszírozási módjukat tekintve egyaránt jelentősen különböznek egymástól. E dimenziók mentén kialakuló csoportjaik azonban nem válnak el élesen egymástól. Gyakori jellemzőjük a képlékenység, a multifunkcionalitás, s ami ezzel összefügg: a „szereposztás” és a tevékenységi hangsúlyok rugalmas, az új kihívásokhoz és a módosuló körülményekhez igazodó alakítása.

Ezt a nagyon sokszínű, dinamikusan változó intézmény együtttest ebben a cikkben – korábbi ilyen irányú kutatásainkat (Jenei – Kuti, 2007; 2010) folytatva és nemzetközi kitekintéssel kiegészítve – kizárólag abból a szempontból vizsgáljuk, hogy *milyen szerepet tölt be a gazdaság fejlesztésében és a versenyképesség javításában*. Ennek megfelelően két speciális funkciójára, s az ezekhez kötődő tevékenységekre és szervezetszervezetekre fordítunk különösen nagy figyelmet.

A civil szervezetek meghatározó szerepet játszanak annak a *társadalmi közegnek* az alakításában, amelyben a gazdasági szereplők működnek. Beágyazódnak a különböző közösségek életébe, hozzájárulnak azok önmegvalósítási

törekvéseihez, elősegítik az egymás iránti bizalom és a közösségi szolidaritás erősödését. Létrehozzák azokat a hálózatokat, együttműködési készségeket, amelyekre a gazdaság egészséges működéséhez is szükség van, azt a társadalmi tőkét, amely a gazdasági versenyképességnek is elengedhetetlen feltétele. Ugyanakkor – tagjaik és/vagy a közjő és/vagy valamely speciális ügy képviseletében – a társadalompolitika, a gazdaságpolitika és a jogi-gazdasági szabályozás alakításában is részt vesznek. Lobbistaként, javaslattevőként, szakértői szerepkörben, tiltakozó mozgalmak szervezésével és a nyomásgyakorlás számos más módszerét alkalmazva aktívan befolyásolják a *gazdálkodási környezet*, s ezáltal a gazdasági teljesítmények alakulását is.

A nonprofit szervezetek jelentős része *gazdasági szereplőként konkrét szolgáltatásokkal is hozzájárul a versenyképesség növeléséhez*. Erre több különböző formában kerülhet sor. Az egyik csoportba olyan *gazdaságfejlesztési szolgáltatások* tartoznak, mint például az inkubátor házak működtetése, a kezdő vállalkozások, kisvállalkozók piacra jutásának segítése, az üzleti tanácsadás, az információs és adminisztratív szolgáltatások stb. Szintén ide sorolható azoknak a támogatási programoknak a lebonyolítása, amelyek a vállalkozások indításához, fejlesztéséhez és az innovatív kezdeményezésekhez biztosítanak forrásokat. A másik nagy csoportot a *humán erőforrások fejlesztését szolgáló és a foglalkoztathatóságot javító tevékenységek*, valamint

* TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0005 projekt támogatásával jött létre.

azok a programok alkotják, amelyek a különböző hátrányos helyzetű csoportok számára teremtenek munkahelyeket, biztosítják az együttműködésen, közösségi erőfeszítéseken, csoportos tanuláson alapuló és az atipikus foglalkoztatási formák terjedését.

Tanulmányunk e két szerepkörnek megfelelő bontásban elemzi a civil szféra gazdasági versenyképességre gyakorolt hatásait. Az első rész a társadalmi közeg és a gazdálkodási környezet alakulását befolyásoló civil tevékenységeket, a második pedig a versenyképesség növelését célzó nonprofit szolgáltatásokat tárgyalja. Fontosnak tartjuk azonban annak hangsúlyozását, hogy e két szerepkör sokszor még az egyes szervezeteken belül is keveredik, szektorszinten pedig a legkülönbözőbb kombinációkban jelenik meg.

A civil társadalom erősödő szerepe a „government”-től a „governance” irányába történő elmozdulásban

Harminc OECD-országban a civil társadalom és annak intézményei számos tekintetben meghatározó szerepet játszottak a közigazgatási modernizációban. Ez a szerepvállalás a legkülönbözőbb tagországokban megvalósulhatott, annak ellenére, hogy az OECD-n belül nincs egységes közigazgatási-közintézményi modell. Az is igaz viszont, hogy a közszféra működése rendelkezik bizonyos általános jellemzőkkel. Ezek a következők: demokrácia és állampolgárság, képviselői elv, alkotmányosság és jogállamiság, versengő pártok és választási rendszerek, a hatalom megosztása a törvényhozás, a megvalósítás (végrehajtás) és az igazságszolgáltatás között, állandó stabil közszolgálat, szekularizáltság.

Ezeket a jellemzőket az egyes OECD-országok különbözőképpen kombinálják; léteznek köztársaságok és alkotmányos monarchiák, unitárius és szövetségi államok, miniszterelnöki, elnöki és közepes erősségű elnöki rendszerek. A törvényhozás lehet egykamarás vagy kétkamarás, követheti a westminsteri vagy a kongresszusi elvet. A kormányzatok közigazgatási vagy közjogi alapon is működhetnek erős kormányzattal vagy erős parlamenttel. Az államfők közvetve vagy közvetlenül is választhatók. A miniszterek választhatók vagy kinevezhetők. A választási rendszerek arányos képviselői elvet vagy az „első mindent visz” elvet is tartalmazhatnak. A hatalmi ágak megosztási módja is különbözik, és a kormányzatok különböző módon épülnek fel.

Ezek a különbségek – intézményesek, kulturálisak és történelmiak – befolyásolják a közszféra szervezetét és működését. A legújabb kori történelem során az OECD-országok egyharmadában nem-demokratikus kormányzatok működtek, és csak a XX. század második felében vált általánossá a kormányzat alkotmányos és demokratikus rendszere. Ez a tendencia azt eredményezte, hogy a közszférában

állandó reformok zajlanak, amelyek a változó gazdasági, társadalmi, kulturális és szociális kihívásoknak igyekeznek megfelelni. Ezek lényeges elemei – korántsem teljes felsorolásban – a következők: a gazdaság globalizálódása, a hatalom eltolódása a különböző szintek között (dekoncentráció, decentralizáció, devolúció, recentralizáció), az új információs technológia elterjedése, a média erőteljes ellenőrzése, a nemzeti határok átjárhatósága, a globalizált közösségek befolyása az érdekérvényesítésre és az értékorientációra, a modern társadalmak sebezhetősége a terrorizmus által.

Hogyan illeszkedett ebbe a folyamatba a civil társadalom?

A „governance” azokat a formális és informális folyamatokat jelenti, amelyekben az OECD-országok kialakítják a közintézményi döntéseket, és megvalósítják az akciókat. A „governance” működési mód lényege az, hogy *a közügyekkel olyan hálózatok foglalkoznak, amelyek közintézményekből, magánvállalkozókból és civil szervezetekből állnak.* Ezeket az intézményeket *stratégiai partnerség* kapcsolja össze a gazdasági és a társadalmi problémák megoldásában (Scharpf, 1999). A „governance” működési mód előfeltételei és alapjai a következők: az állampolgárok joga a tulajdonhoz, a tulajdon védelme; az egyéni szabadságjogok, beleértve a személy sérthetlenségét; a törvény előtti egyenlőség és az egyenlő panasztételi lehetőség; részvétel a kollektív döntésekben; az állampolgári jogok és kötelességek. Ezek az értékek tartják össze az OECD országokat, de belső arányaik a nemzeti sajátosságok következtében különböznek. A különbségek között megemlítenő, hogy

- az ellenőrzésen belül milyen a társadalmi és milyen a formális ellenőrzés súlya,
- a közintézmények milyen szinten tartják be a törvényeket és a szabályokat,
- milyen a beállítódás azzal kapcsolatban, hogy a közszolgáltatások nyújtásában magánvállalkozásokat és civil szervezeteket alkalmaznak,
- milyen erős a szakszervezetek szerepe,
- milyen intézményes kapacitások és mechanizmusok működnek a nemzeti konszenzus elérése érdekében,
- mennyire működnek a társadalmi korporatizmus mechanizmusai, amelyek erősíthetik és kiegészíthetik a képviselői demokráciát.

A „governance” irányba történő elmozdulás széles körben befolyásolja a hatalmi berendezkedés lényegét. Például az elszámoltathatósági szttenderdek javítása erősítheti a törvényhozás szerepét, mert jobb és hozzáférhetőbb információkat biztosít a költségvetés megvalósításáról. Ha a félig autonóm ügynökségek nagyobb döntéshozatali jogosultságot kapnak, az gyengítheti a törvényhozás áttekintő képességét.

A kulturális értékek rövid, közép- és hosszú távú érvénnyel egyaránt rendelkeznek. Rövid távon az alapérték a közintézmények válaszadási-reagálási képessége, amelynek

központi célja az, hogy a közpolitikák megfeleljenek az állampolgárok, a különböző társadalmi csoportok igényeinek. Az állampolgárokkal rendszeresen kommunikálnak és konzultálnak, és menetrendszerűen végrehajtják a szolgáltatási feladatokat. Középtávon az alapérték a közintézmények felelőssége, amelynek lényege, hogy a közintézmények a csoportérdekeket, a közérdeket érvényesítik. Minden egyes állampolgár érdekének érvényesítésére törekednek, miközben igyekeznek elkerülni a jövő generációinak megterhelését, megóvni a csoportérdekeket a gátlástalan egyéni haszonszeréstől. Hosszú távon az alapérték a közintézmények legitimitása, amely a közbizalom építését és fenntartását jelenti. Ez magában foglalja a közintézményi döntések átláthatóságát, a közintézmények tevékenységének elszámoltathatóságát, a munka- és életkörülmények biztonságát, az állampolgárok és a társadalmi csoportok emberileg méltányos tiszteletét. Ezeknek az alapértékeknek az érvényesítésében a civil társadalom az elmúlt húsz évben egyre erősödő szerepet játszott. Ezen a folyamaton belül a következő *általános tendenciák* emelhetők ki:

- A közszféra reformjának és modernizációjának kiváltó tényezői közül kiemelkedő jelentőségűek voltak a civil társadalom különböző csoportjainak új és egyre differenciáltabb elvárásai és igényei. A civil társadalom igényei, elvárásai és követelései központi szerepet tölthettek be a közszféra modernizációjában, annak irányában és dinamikájában. A civil szféra igényei jelenleg is modernizációs hajtóerők, amelyek a közszférát állandóan intézményesített társadalmi nyomás alatt tartják.
- A civil társadalom intézményein keresztül a civil szervezetek és a nem-kormányzati szervezetek nemcsak nyomást gyakoroltak a közszférára, hanem a közszféra modernizációjának alkotó részévé is váltak. Egyre sokoldalúbban és egyre több területen kapcsolódtak be a szolgáltatások nyújtásába (OECD, 2011). Rendszeresen és intézményesen részt vettek a közpolitikai programalkotásban, és a döntéshozatali folyamatokban. Ezen a ponton aktív, kezdeményező szerepet is vállaltak. Egyenrangú és teljes körű partneri kapcsolatokat építettek ki a közintézményekkel, és harmadik erőként megjelentek a partnerségi viszonyrendszerben a közintézmények és magánvállalkozások között (Public-Private Partnerships).

A civil társadalom növekvő szerepének trendjei több ponton és több különböző módon kapcsolódnak a közintézményi reformtendekhez.

A nyitott kormányzat és a civil társadalom

Ez az a reformtrend, amelyhez a civil társadalom sok szállal

kötődik. A nyitott kormányzat összetevőinek mindegyike (átláthatóság, hozzáférhetőség, válaszadási képesség) úgy bontakozott ki, hogy eközben az állampolgárok és a civil szervezetek kezdeményező és ellenőrző szerepe erősödött. Az állampolgárok és intézményeik igényelték, és növekvő mértékben meg is kapták a releváns és érthető információt a közintézmények tevékenységéről; a civil szervezetek kapacitása bővült a szolgáltatások nyújtásában, és fokozódott részvételük a közpolitikai döntéshozatalban.

Különösen erősödött a *civil szervezetek ellenőrző szerepe*. Több közpolitikai területen a civil szervezetek elszánt lobbistákból vagy lelkes pénzgyűjtőkből olyan magas szak tudással rendelkező szervezetekké váltak, amelyek képesek a közpolitikai stratégiák kialakításában való részvételre és a szolgáltatások nyújtásának ellenőrzésére. Ezen túlmenően hatékony társadalmi nyomást képesek gyakorolni a döntések tartalmára és időzítésére. A civil szervezetek – döntéshozó és ellenőrző – szerepét az OECD-országokban úgy tekintik, mint a demokratikus rendszer lényeges összetevőjét. Sőt, a demokrácia konszolidált működésében feltételnek tekintik a civil társadalom kapacitás bővülésének támogatását, és erre speciális programokat dolgoztak ki. Példa erre Finnországban a „Civil Participation Policy Programme”.

A civil szervezetek a közintézmények szolgáltatásainak hozzáférhetőségében meghatározó szerepet töltenek be. Az OECD-országok több mint a felében – a civil szervezetek nyomására – „állampolgári szerződéseket” kötöttek a szolgáltatások minőségének és egyenlő hozzáférhetőségének biztosítására. Ezek a szerződések tartalmazzák a szolgáltatások számon kérhető részleteit, és – ami szintén lényeges – intézményesítették a megfelelő panasztételi lehetőségeket is.

A civil szervezetek szerepe számottevő a pontos és időszerű információk igénylésében; az információk feldolgozásának modern eszköztárát sok civil szervezet alkalmazza. Igényeik növekvő szerepet töltenek be a közintézmények válaszadási-reagálási képességeinek erősítésében. A közintézmények – a civil szervezetek nyomására – szélesítették a társadalmi konzultációkat, és kifejlesztettek új konzultatív formákat is. Manapság sokan „posztparlamentáris demokráciáról” beszélnek, amely azt jelenti, hogy a képviselői demokrácia részeként tartott rendszeres választásokat kiegészíti – a választások közötti időszakban – a politikai prioritások érvényesítését és a társadalmi feszültségek kezelését biztosító rendszeres *társadalmi konzultációk rendszere*. Ez egyébként hozzájárul a közintézmények hatékonyabb működéséhez is. Ezeket a társadalmi konzultációkat az OECD-országokban különböző formákban intézményesítették. Svájcban például az alkotmány írja elő a rendszeres népszavazások kiírását és lebonyolítását. Más országokban törvények és szabályok írják elő a konzultációt a döntésekben érdekelt csoportokkal vagy az állampolgárokkal. Egyes

szektorokban – például a környezetvédelem területén – különösen növekedett a civil szervezetek szerepe.

Ugyanakkor a civil szervezetek számos olyan igényt is hangoztatnak, amelyeknek a közintézmények csak részben felelnek meg. Ezek a következők:

- teljes körű információt igényelnek azoknak a pénzalapoknak az elköltéséről, amelyet adók és különböző térítések alapján a közintézmények összegyűjtöttek,
- olyan elszámoltathatóságot igényelnek, amelyekben a közintézmények nemcsak a mérhető jellemzőkről adnak számot, hanem a legfontosabb dolgokról is; amelyben a döntéshozatal előkészítési szakaszának nyilvánossága nem rontja az információk hitelességét; amelyben a közintézmények stratégiai programjaikról teljes mértékben elszámolnak,
- az információk közérthetőségét igénylik, mert az információ „zuhatag” sokszor áttekinthetlenséget eredményez.

Még mindig sok olyan információs deficit érvényesül, amely a közbizalmat gyengíti (kellemetlen adatokat nem közölnek, a hibákat nem teszik közzé, működik az öncenzúra). Ezek a tünetek a közvéleményben elégedetlenséget és cinizmust válthatnak ki.

A közsféra teljesítmény-színvonalának erősítése és a civil szervezetek: teljesítményorientált költségvetés és vezetés

Ez a reformtrend – az első pillantásra – nincs olyan szoros kapcsolatban a civil szervezetek tevékenységével és igényeivel, mint a nyitott kormányzat. Valóban, a kapcsolat nem olyan sokrétű, de fontos összetevőkkel rendelkezik. Nyilvánvaló, hogy a teljesítményorientált költségvetés bevezetése javította a civil szervezetek informáltsági szintjét a közintézmények tevékenységéről és akcióprogramjairól. Az input orientációtól az output/outcome orientáció irányába történő elmozdulás találkozott a civil társadalom igényeivel.

Különösen az *outcome* (társadalmi következmény) mérése és a mérési eredmények közreadása érdeklí a társadalmi csoportokat. Ez a közintézmények és a civil társadalom kapcsolatát bonyolulttá teszi, mert a programok társadalmi következményei, esetleges negatív hatásai nem feltétlenül a programok menedzselési hiányosságaiból következnek, hanem más programok hiányosságaiból vagy a körülmények kedvezőtlen alakulásából is adódhatnak.

A teljesítményorientált vezetés, a célok megvalósítását bemutató rendszeres jelentések szintén a civil szervezetek igényeivel harmonizálnak. A civil szervezetek különös érzékenységgel figyelik, hogy a politikusok mennyiben használják döntéseiknél a teljesítményorientált vezetésről szóló jelentéseket. Ezen a ponton nemcsak azt igénylik, hogy a

politikusok, a választott testületek elszámoltassák a közintézményeket, hanem annak dokumentálását is, hogy ezek a jelentések mennyiben képezik a választott testületek döntéseinek alapjait. Más szavakkal: a politikusok döntései a ténylegesen elért eredményeken alapulnak-e, vagy pedig szimbolikusak, esetleg éppen a szavazatszerzési stratégiából vezethetők le.

Az elszámoltathatóság és az ellenőrzés modernizálása és a civil szervezetek

Az alapvető reformtrend az *ex ante* ellenőrzéstől történő elmozdulás az *ex post* ellenőrzés irányába. Ugyanakkor új munkamegosztás alakult ki a belső és a külső ellenőrzés között. Új helyzet alakult ki azzal, hogy sok döntéshozatali jogosultságot delegáltak a társadalmi csoportokkal közvetlen kapcsolatban álló közintézményi szintekre. Néhány országban motivációs lépéseket is tettek az ellenőrzés komplexebb tétele irányába, túllépve a pénzügyi ellenőrzés határain a társadalmi következmények ellenőrzése felé.

Ezek az irányok új bekapcsolódási lehetőségeket jelentettek a civil szervezetek számára. Szakértelmükkel bekapcsolódhattak a külső ellenőrzést végző állami intézmények ellenőrző tevékenységébe. *Az ex post jellegű és a társadalmi következményekre összpontosító ellenőrzésben nem nélkülözhető a civil szervezetek szakértelme és tapasztalata.* Ugyanakkor új ellenőrzési dimenziót nyit meg a döntéshozatali jogosultságok telepítése a regionális és a helyi szintekre, valamint a közvetlen társadalmi kapcsolatokkal rendelkező közalkalmazottak (*street level bureaucracy*) irányába. Ebben az esetben a civil szervezetek értékes támpontokat szolgáltathatnak a belső ellenőrzés számára.

A civil szervezetek bekapcsolódása az ellenőrzésbe támogathatja a külső ellenőrzést végző állami intézmények független pozícióját. Sok OECD-országban az állami intézmények az ellenőrzésben a civil szervezetekkel intézményesített partneri viszonyt is létesítettek.

A szervezeti viszonyok reformja és a civil szervezetek

A közsféra szervezeti feltételeinek változása – a decentralizáció, és a piaci struktúrák alkalmazása a civil szervezetek számára különösen kedvező feltételeket teremtett. Megjegyzendő, hogy számos országban a decentralizáción túllépő devolúció – amely nemcsak a közigazgatási jogok regionális-helyi szintekre történő telepítését jelenti, mint a decentralizáció, hanem érdemi politikai döntési jogok elmozdítását a központi szintről a regionális szintre – különösen kedvezett a civil szervezetek számára. A közintézményi visszalépés a közszolgáltatások nyújtásából új szolgáltatási lehetőségeket biztosított a civil szervezetek számára. Ugyanakkor – a közintézmények autonómiájának növekedésével – partnerségi irányba mozdultak el.

A független szabályozó szervezetek megjelenése is kedvező hatást gyakorolt a civil szervezetek szolgáltató tevékenységére. Problémát jelent viszont, hogy a közigazgatási szabályozó szervezetek nehezen alkalmazzák irányítási és ellenőrzési mechanizmusait a civil szervezetek sajátos feltételeire, továbbá az együttműködésben, a közintézményi tevékenységek koordinálásában számos párhuzamosság és hiányosság fordul elő, valamint az, hogy a közintézmények a szervezeti autonómiák kiépítésével fáziskészsébe kerültek a civil társadalom igényeihez képest. Emiatt nem mindig voltak képesek kihasználni a civil szervezetek szolgáltatói kapacitásaiban rejlő lehetőségeket.

Az állampolgároknak megértési nehézséget okozott, hogy a szervezeti önállóság kibontakozása nemegyszer értékorientációs zavarokat és koherencia gyengeségeket eredményezett a közintézményi hálózatban. Az állampolgárok nagyobb fokú pontosságot és „megérthetőséget” igényeltek.

A piaci típusú mechanizmusok alkalmazása és a civil szervezetek

A piaci típusú mechanizmusok közül a kiszervezés és a voucher rendszer jelentett a civil szervezetek számára új bekapcsolódási lehetőségeket a közszolgáltatások nyújtásába. A kiszervezések jóvoltából főleg a kiegészítő funkciók ellátásába, valamint a kórházak és iskolák működtetésébe kapcsolódtak be (Anheier, 2005). Szerepvállalásuk különösen szerteágazó volt a szociális gondoskodás területén. Ugyanakkor gondokat okozott, hogy a kiszervezéses kapcsolatban nem mindig mutatkozik meg egyértelműen az intézményi felelősség a szolgáltatások rendszerességéért és minőségéért. Ennek háttérben sokszor szerződés-kötési fogyatékoságok állnak. Így a szolgáltatásokkal kapcsolatos állampolgári panaszok intézményes és érdemi kezelése komplex feladattá vált.

A nonprofit szervezetek növekvő szerepe a közszolgáltatásokban

Az új lehetőségek kihasználása – a nonprofit szervezetek hagyományosan erőteljes szociális, egészségügyi, oktatási szerepvállalásával párosulva – önmagában is megnövelte volna a nonprofit szolgáltatások súlyát. A Johns Hopkins University (először 1990-es bázisú végrehajtott, majd az évtized során több hullámban, egyre több ország bevonásával megismételt) nemzetközi összehasonlító kutatása azonban azt is kimutatta, hogy a szolgáltató funkció intenzívebb válása a tevékenységi kör extenzív bővülésével párosult. Ennek megfelelően *a nonprofit szektor a foglalkoztatás és a munkahelyteremtés szempontjából is fontos gazdasági szereplővé vált.* Abban a nyolc országban (Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Izrael, Japán, Magyarország,

Németország, USA), amelyről idősoros adatok is rendelkezésre álltak, megállapítható volt, hogy az álláshelyek száma 1990 és 1995 között a nonprofit szektorban háromszor olyan gyorsan növekedett, mint a gazdaság egyéb területein (Salamon et al., 1999: p. 29.). Ennek foglalkoztatáspolitikai jelentőségét tovább növeli az a tény, hogy a nonprofit szervezetek az átlagosnál lényegesen nagyobb arányban alkalmaznak a munkaerőpiacon hátrányos helyzetű (egészségkárosodott, alulképzett, tartós munkanélküli stb.) munkavállalókat, vagyis az általuk létrehozott álláshelyek nem csak a betöltőik számára nyitnak új perspektívákat, hanem esetenként a szociális ellátórendszerre nehezedő terheket is csökkentik.

A rehabilitációs foglalkoztatásban és a munkanélküliség elleni küzdelemben vállalt szerep gyakran kapcsolódik össze olyan termelő és szolgáltató tevékenységekkel, amelyek már nemcsak a „klasszikusnak” számító jótékonyaságtól, de a közszolgáltatásoktól is igen messze esnek. A nemzetközi összehasonlító kutatás egyik fontos tanulsága éppen az volt, hogy *a gazdaság- és területfejlesztésben való nonprofit részvétel* egyáltalán nem számít kivételesnek, s korántsem korlátozódik a fejlődő országokra, ahol a fejlesztési segélyprogramok, mikrohitel-programok működtetését gyakran bízzák nonprofit szervezetekre. A fejlett országokban is egyre több példát lehet találni olyan önkéntes szervezetekre, amelyek – főleg az elmaradottabb, szegényebb régiókban és településeken – közvetlenül látnak el gazdaságfejlesztési, vállalkozás-támogatási, lakásépítési és -fenntartási, infrastruktúra-bővítési és -üzemeltetési feladatokat.

Ennek a hagyományos jótékony szervezetektől merőben eltérő szerepkörnek a bővülése minden valószínűség szerint igen fontos motiváló tényezője volt annak a folyamatnak, amely az utóbbi két évtizedben a nonprofit gazdasági társaságok megjelenését és elterjedését hozta, s ezáltal számottevően megváltoztatta a nonprofit szektor jogi, szervezeti formák szerinti összetételét.

Gazdasági társasági formák és növekvő szerepük a nonprofit szektorban

A nonprofit szektor tradicionális intézményei, az alapítványok, egyesületek, érdekképviselőek – gazdálkodási és menedzsment szempontból egyaránt – csak korlátozott mértékben alkalmasak arra, hogy nagy volumenű, professzionális termelő vagy szolgáltató tevékenységet folytassanak. Egész sor olyan jellemzőjük van (pl. szervezeti felépítésük, vezető testületeik, demokratikus döntési rendszerük, felelősségi viszonyaik, mérsékelt hitelképességük stb.), amely akadályozza, hogy a for-profit partnereikkel (például beszállítóikkal, megrendelőikkel, hitelezőikkel) folytatott üzleti kapcsolataikban egyenrangú félként léphessenek fel. *Minél kiterjedtebb tehát a nonprofit szektor gazdasági tevékeny-*

sége, annál inkább szükség van olyan szervezeti formákra, amelyek piaci szempontból is életképesek, eséllyel szállhatnak versenybe a hasonló tevékenységi profilú for-profit cégekkel. Ki kell alakulniuk olyan nonprofit szervezeteknek, amelyeknek mind az üzleti magatartása, mind a marketing tevékenysége „piakonform”. Ezeknek a szervezeteknek jogosultnak kell lenniük arra, hogy tulajdont szerezzenek, birtokoljanak és értékesítsenek, teljes értékű szerződéseket kössenek, hiteleket vegyenek fel, kötelezettségeket vállaljanak, és perelhetőek legyenek. Minderre azért van szükségük, hogy üzleti tevékenységeik kellő hatékonysággal járuljanak hozzá alapvető közösségi céljaik eléréséhez, akár úgy, hogy annak finanszírozását biztosítják, akár úgy, hogy közvetlenül szolgálják a rászoruló rétegek társadalmi beilleszkedését vagy az elmaradott térségek, helyi közösségek gazdasági felzárkózását (McGuarrie, 2010). Elsősorban ezekkel a kihívásokkal függ össze, hogy a *társasági formában működő nonprofit szervezetek* az elmúlt évtizedekben számos olyan ország nonprofit szektorában megjelentek, ahol ez a szektor számottevő gazdasági, szolgáltatói szerepet vállalt.

A nonprofit gazdasági társaságok elnevezése a különböző országokban és különböző időszakokban (Osborne, 2008; Salamon, 1997; Zimmer – Priller, 2004) igen nagy változatosságot mutat. Ennek szemléltetésére talán elegendő, ha – a teljesség igénye nélkül – néhány nevet felsorolunk: jótékonsági vállalat (charitable company), közösségfejlesztő vállalat (community development corporation), közérdekű vállalat (community interest company), közhasznú társaság (public benefit company, public utility company), társadalmi célú vállalat (social purpose company), nonprofit kft (nonprofit ltd) stb. Bármilyen legyen azonban a konkrét elnevezésük, a nonprofit gazdasági társaságok mindenképpen olyan, a magánszektorhoz tartozó vállalatok, amelyeket magánszemélyek, kormányzati, önkormányzati intézmények, illetve nonprofit vagy piaci szervezetek hoznak létre a közösségi szükségletek kielégítésére, a közjó előmozdítására. Ezek a vállalatok azért kaphatnak közhasznú státust, mert nem alapítói, hanem a tágabb értelemben vett közösség érdekeit szolgálják, s az esetleg keletkező profitjukat nem osztják szét tulajdonosaik, menedzsereik, alkalmazottaik között, hanem a közérdekű céljuk elérése érdekében használják fel. Ettől a profitszétosztási tilalomtól és a közhasznú státussal összefüggő kedvezményektől eltekintve azonban lényegében ugyanaz a jogi és gazdasági szabályozás érvényes rájuk, mint a piaci szektor vállalataira, így ez utóbbiakkal folytatott tranzakciók során egyenrangú partneri viszonyt tudnak kiépíteni.

A nonprofit gazdasági társaságoknak fontos jellemzőjük, hogy – éppen az adókedvezmények okán, a profitszétosztási tilalom érvényesítése és a közcélú működés biztosítása érdekében – elszámoltathatóknak kell lenniük. Viszonylag szoros

ellenőrzésüket többnyire nemcsak az erre hivatott közintézmények végzik. Társadalmi ellenőrzésüknek szintén megvannak a lehetőségei (ezeket a gazdálkodás átláthatóságának és a pénzügyi adatok nyilvánosságának előírása teremti meg), s jó esetben a mechanizmusai is.

A rendszeres és szigorú ellenőrzés azért is fontos, mert a nonprofit gazdasági társaságokat a piaci szereplők részéről gyakran éri az a vád, hogy tisztességtelen versenyelőnyökhöz jutnak. Tagadhatatlan, hogy a termékek és szolgáltatások piacain a nonprofit szervezetek ma sokkal nagyobb súllyal vannak jelen, mint korábban bármikor. Ráadásul gazdálkodási teljesítményeik jelentékeny részét az adómentes közhasznú tevékenységük eredményének tekintik, s ezt igen erős érvekkel tudják alátámasztani. Az általuk végzett termelés és szolgáltatás ugyanis igen gyakran a rászoruló csoportok (tartós munkanélküliek, egészségkárosodottak, hajléktalanok, drogfüggők, alkoholisták stb.) társadalmi (re)integrációját szolgálja, nem egyszerűen kiegészítője, hanem sokszor szerves része a terápiás tevékenységnek. Össztársadalmi szinten tehát az adókedvezmények, sőt, a direkt pénztámogatások is indokoltnak tűnnek, ez azonban nem változtat azon, hogy az így előállított, nyomott áron forgalomba hozható termékek nehezítik a piaci versenytársak helyzetét.

Ez utóbbiak – a maguk szempontjából indokoltan – általában is határozottan ellenzik a nonprofit szervezeteknek nyújtott kedvezményeket. Ellenérzéseik még inkább felerősödnek akkor, amikor a nonprofit versenytársak maguk is gazdasági társasági formát öltenek, s ezáltal képessé válnak rá, hogy a korábbinál nagyobb piaci részesedést szerezzenek. Különösen éles konfliktusok alakulhatnak ki, és igen kényes kérdések vetődhetnek fel, amikor a (sokszor a helyi önkormányzat által alapított) nonprofit gazdasági társaságok a helyi kisvállalkozásoktól szívják el a megrendeléseket. Ezekben az esetekben kiemelkedően fontossá válik *annak folyamatos figyelemmel kísérése és dokumentálása, hogy a nonprofit gazdasági szereplők tevékenységei és az általuk élvezett kedvezmények valóban hatékonyan szolgálják-e a közösség érdekét, valóban közelebb visznek-e a társadalmi célok eléréséhez.*

Ennek a tágabb értelemben vett közhasznúságnak a biztosításában a mérhető paraméterek vizsgálata, a minőségi kritériumok érvényesítése és a társadalmi ellenőrzés mellett annak is fontos szerepe van, hogy a *profitszétosztási tilalom* – legalábbis elvben – eleve kizárja a nonprofit szervezeteket megillető kedvezmények magánhaszonná transzformálását. Ezzel függ össze az a széles körű ellenőrzés, amely a nonprofit, a piaci és a kormányzati szektor közötti szürke zónában megjelenő „hibrid szervezetekkel” (Evers – Laville, 2004) kapcsolatban gyakorta érzékelhető. Szintén ezzel magyarázható, hogy a szociális gazdaság (eredeti francia

nevéen économie sociale) koncepciója, amely pedig Franciaországban, Spanyolországban, Olaszországban, Belgiumban komoly hagyományokkal bír (Archambault, 1996; Marbán – Cabrero, 2008), s a nemzetközi szervezetek (Európai Unió, OECD) támogatását is élvezzi, meglehetősen nehezen tör utat magának.

A nonprofit szektor és a szociális gazdaság koncepciójának „versenye”

A szociális gazdaság fogalma lényegében egyetlen ponton különbözik számottevően a nonprofit szektorétól, de ez éppen a legkényesebb pont, nevezetesen a profitszétosztás tilalma. A szociális gazdaságot olyan szervezetek alkotják, amelyek többnyire tagjaik kezdeményezésére, önkéntes alapon jönnek létre, önálló jogi entitásként, autonóm módon, a tagok demokratikus irányítása alatt működnek, nem függenek közvetlenül a kormányzattól. *Elsődleges céljuk nem a profitszerzés, hanem valamilyen szűkebb vagy tágabb közösség érdekeinek szolgálata, de a tagjaik részesedhetnek a gazdálkodási tevékenység eredményéből.* Ez a részesedés azonban közvetlenül nem kötődik a befektetett tőkéhez, vagyis a szociális gazdaság „nem a tőke, hanem az emberek szolgálatában áll” (Bidet, 2010: p. 1405.), szervezetei nem tőkebefektetői tulajdonban vannak, így gazdálkodásukat sem a profitmaximalizálás elve, hanem az általánosabb értelemben vett gazdasági és szociális többlet megteremtésének szándéka vezérli. Vagyis ezek a szervezetek „olyan komplex gazdasági szereplők és problémamegoldó mechanizmusok, amelyek képesek alkalmazkodni a helyi feltételekhez, és amelyek túlélési és növekedési potenciáljukat a helyi viszonyok és motivációk ismeretéből nyerik, és megtestesítik azt, ahogy az érdekeltek hozzájárulnak a tevékenységükhöz” (Borzaga – Tortia, 2007: p. 10.).

Némi leegyszerűsítés árán azt mondhatjuk, hogy *a nonprofit szektor egyszerűen részhalmaza a szociális gazdaságnak*, szervezetei mind céljaikat, mind működési módjukat tekintve „beleférnek” annak definíciójába, sokszor hasonlítanak is annak egyéb, a profitszétosztási tilalmat nem érvényesítő szervezeteire, a szövetkezetekre, önkéntes, kölcsönös segélypénztárakra, biztosítókra, takarékpénztárakra. A komolyabb szolgáltatási, munkahely-teremtési szerepet vállaló egyesületek és a hasonló célokat követő szövetkezetek között valóban nem nehéz felismerni a rokon vonásokat, s az önszervező egyesületek munkájának is számos olyan eleme lehet, amely nem áll távol az önszervező pénztárak tevékenységétől.

Minden hasonlóság ellenére is érthető azonban, hogy a szociális gazdaság koncepciójáról és annak a nonprofit megközelítéshez való viszonyáról egyaránt heves viták zajlanak. Vannak, akik a civil ethoszt féltik a fokozott gazdasági szerepvállalástól, mások egyfajta trójai falónak tekin-

tik a szociális gazdaságot, amely megkönnyíti a „szociális szféra piacosítását”, az állam fokozatos kivonulását a jóléti szolgáltatások területéről. Ismét mások attól tartanak, hogy a profitszétosztási tilalom feloldása újratermelheti azokat a piaci kudarcokat (Hansmann, 1980), amelyek redukálása értelmet adott bizonyos szolgáltatások nonprofit formában történő megszervezésének. Végül az az aggály is felmerül, hogy a nonprofit szervezetek nehezen megszerzett állami és magántámogatásait, adókedvezményeit egyaránt veszélyeztetheti, ha olyan szereplők jelennek meg a színen, amelyek az övékhez hasonló konkrét tevékenységeket – legalábbis részben – a tagjaik személyes hasznát szem előtt tartva folytatják, s ezáltal okot adnak a működés közhasznúságának megkérdőjelezésére.

Úgy tűnik azonban, hogy a szociális gazdaság – minden elméleti vita és gyakorlati érdekütközés ellenére – határozottan erősödik. Ha nem is azonos ütemben és mértékben, de *Európa szinte valamennyi országában terjedőben vannak azok a szervezeti formák (például szociális szövetkezetek), amelyek a szociális gazdaság nonprofit szektoron kívüli szegmensébe tartoznak.* Ennek hátterében könnyen felfedezhető az Európai Unió politikáját vezérlő „versenyképességet kohézióval” elv, melynek „szellemében a szociális gazdasági szervezetek tömegével kaptak állami támogatást ahhoz, hogy beágyazódjanak a gazdaság és a társadalom szövetébe” (Lloyd, 2007: p. 74.). Ezeknek a – jórészt a helyi vagy regionális fejlesztést célzó – támogatásoknak a szociális gazdaságba áramlása annak a felismerésnek köszönhető, hogy az itt működő szervezetek egyszerre felelnek meg több, a fejlesztés szempontjából kulcsfontosságú követelménynek:

- „szinergia az adott területen működő különböző szereplők között,
- a gazdasági, társadalmi és környezeti dimenziók pozitív összekapcsolása,
- megegyezés a hosszú távú fejlesztési kilátásokról,
- a partnerségek megerősítéséhez szükséges társadalmi tőke” (Greffé, 2007: p 86.).

Ezek a jellemzők *különösen alkalmassá teszik a szociális gazdaság szervezeteit arra, hogy a hátrányos helyzetű területeken beindítsák az ottani feltételeknek, adottságoknak leginkább megfelelő fejlődési folyamatokat, társadalomszervező funkciót töltsenek be, s ugyanakkor nyitva hagyják a lehetőséget arra, hogy a gazdaságilag fenntarthatónak bizonyuló kezdeményezések idővel a piaci szektor részévé váljanak.*

Hasonló megfontolások mentén jött létre, de lényegesen több piaci elemet tartalmaz, s ennek megfelelően sokkal vitatottabb is a társadalmi vállalkozás koncepciója, amely az utóbbi években – részben a szociális gazdaság fogalmától függetlenül (Grenier, 2002; Kerlin, 2006), részben

azzal kombinálva (Borzaga – Defourny, 2001; Nyssens, 2006) vagy összemosódva – szintén komoly befolyásra tett szert.

A társadalmi vállalkozás koncepciójának térhódítása

A társadalmi vállalkozás (social entrepreneurship) gondolata a Tony Blair féle harmadik utas társadalomfejlődési elképzelések részeként vált széles körben ismertté (Kendall, 2003). Az az igény fejeződött ki benne, hogy az állampolgárok ne a jóléti rendszerek passzív igénybevevőiként, hanem aktív közösségi szereplőként viselkedjenek, a kínáló (köztük a piaci, település- és gazdaságfejlesztési, munkahely-teremtési) lehetőségekkel a magánkezdeményezéseket is integrálva, együttesen próbáljanak élni. Ebben az értelemben a társadalmi vállalkozás koncepciójában sokkal inkább egyfajta társadalmi attitűdváltás szükségessége fogalmazódott meg, mint néhány speciális (jellemzően a nonprofit és a piaci szektor határterületein működő) intézményi forma iránti preferencia. Erősen valószínű, hogy (számos új megközelítéshez hasonlóan) a társadalmi vállalkozás is megmaradt volna a politikai dokumentumok és tudományos elemzések egyik fontos motívumának, ha a frissen hatalomra került Blair kormány nem döntött volna úgy, hogy ezt a szemléletváltást komoly összegekkel fogja segíteni (Grenier, 2002).

A dolog természetéből adódóan a *társadalmi vállalkozói attitűd*, mint olyan nem részesíthető költségvetési támogatásban. Annál inkább támogathatók viszont a szemléletváltás előmozdítását szolgáló oktatási, képzési, kutatási és tanácsadó intézmények, inkubátorházak, valamint maguk a *társadalmi vállalkozók (social entrepreneurs) vagy vállalkozások (social enterprises)*. Mivel ez utóbbiaknak semmiféle jogi definíciója, szervezeti formához kötődő hagyománya nem volt, a nagy összegű támogatások megjelenése szükségszerűen beindított egy öngerjesztő folyamatot, melynek során igen sok piaci és nem piaci szervezet fedezte fel magában a társadalmi vállalkozót, vagy az annak segítésére hivatott szakmai tudást. Így olyan, alapvetően piaci jellegű cégek is költségvetési támogatáshoz juthattak, amelyeknek erre korábban nem lett volna esélyük, s olyan helyi szervezetek, közösségi elképzelések is vállalkozási formákat öltöttek, amelyek korábban megmaradtak volna a nonprofit szektor keretei között. Fölöttébb valószínű, hogy az új finanszírozási lehetőség új kezdeményezések megjelenését is ösztönözte, vagy legalábbis megkönnyítette, túlélési esélyeiket pedig számottevően javította.

Az angolszász társadalmi-gazdasági környezetbe illeszkedő társadalmi vállalkozások eredetileg sokkal inkább piacorientáltak voltak (Kerlin, 2006), mint a szociális gazdaság hagyományos szervezetei. A 2000-es években azonban ez utóbbiak körében is komoly változások kezdődtek: elindult „egy alternatív utat követő európai kí-

sérlet”, kialakult „egy erősebben piacvezérelt, a kereskedelmi bevételekre és hitelekre alapuló modell” (Lloyd, 2007: p. 72.). Ennek a folyamatnak a terminológiai leképeződéseként a társadalmi vállalkozás is gyakran emlegetetté és intenzíven kutatottá vált, ami körül azonban mind a mai napig több a bizonytalanság, mint az egyetértés.

A folyamatosan zajló definíciós viták és a társadalmi vállalkozások közé sorolt szervezetek körének országok közötti különbségei akadályozzák az empirikus vizsgálatokat. A nemzetközi kutatások többnyire esettanulmányokon, igen gyakran a „jó gyakorlatok” ismertetésén alapulnak, s így eredményeik nem teszik lehetővé a szisztematikus összehasonlításokat, az előnyök és hátrányok rendszerezett összevetését. A leírt esetekben többnyire együtt vannak a sikeres társadalmi vállalkozás nélkülözhetetlen elemei, a motivált vállalkozó, aki felismeri az égető problémát és/vagy a kínáló lehetőséget; a kockázatvállalási hajlandóság; a kitartás; a társadalmi célra fókuszáló magatartás, a támogató szervezeti környezet; valamint az innovatív ötlet, amely lehetővé teszi a probléma/lehetőség új típusú megközelítését (Young – Kerlin, 2010). Valószínűnek látszik azonban, hogy e feltételek egyidejűleg csak ritkán teljesülnek. Így alighanem indokolt az az aggály, amelyet Lloyd (2007: p. 75.) a társadalmi vállalkozás piaci szemléletű modelljével kapcsolatban megfogalmaz: „reálisan a szociális gazdasági szervezetek jelenlegi populációjának csak egy kis része számíthat arra, hogy valóban részt vehet, és sikeres lehet benne”.

Bár a társadalmi vállalkozás nyilvánvalóan nem általános csodaszer, különböző formáinak világszerte megfigyelhető terjedése mégis arra utal, hogy ezek a gazdasági szektorok határterületein működő szervezetek képesek érvényes választ adni a XXI. század bizonyos kihívásaira, ezen belül vélhetően nemcsak a poszt-jóléti, hanem a poszt-szocialista társadalmak egyes problémáira is.

Összefoglalás

Tanulmányunk alaptétele, hogy a civil társadalom és szervezetei a közigazgatás és a közszolgáltatások modernizációjában egyaránt stratégiai fontosságú szerepet játszanak. Nemcsak a civil társadalom működéséhez nyújtanak intézményes kereteket, hanem a „governance” irányába való elmozdulásnak is kulcsszereplői, emellett igen fontos gazdasági, szolgáltató funkciókat is betöltenek. Ez a munkájuk mennyiségi szempontból bővíti a szolgáltatások kínálatát, s ugyanakkor – rugalmassága, személyre szabottsága, aktív társadalmi részvételt és ellenőrzést feltételező előállítási módja okán – olyan szükségletek kielégítését biztosítja, amelyekre a piaci és az állami szektor intézményei korlátozott mértékben vagy egyáltalán nem tudnak reagálni. En-

nek a szolgáltató szerepnek a negligálása és a hozzá kapcsolódó kedvezmények megnyirbálása nemcsak a nemzetközi trendekkel menne szembe, hanem a magyar társadalomnak és gazdaságának is komoly károkat okozna.

Ugyanezt mondhatjuk a nonprofit szektor foglalkoztatáspolitikai szerepéről is. Mivel a munkaerőpiacról való kiszorulásnak komplex (gazdasági, társadalmi és személyes) okai vannak, a foglalkoztatottság növelése és a tartósan munkanélküliek sokaságának szűkítése csak komplex problémakezelés útján lehetséges. Ebben a nonprofit szervezetek és a szociális gazdaság egyéb szervezetei, a társadalmi vállalkozások – a nemzetközi tapasztalatok szerint – kiemelkedő szerepet játszhatnak. Ilyen irányú tevékenységük támogatása ezért a szó legszűkebben vett gazdasági értelmében is racionális, nemcsak a demokratikus kormányzásnak, hanem a gazdasági versenyképesség javításának is fontos feltétele.

Felhasznált irodalom

Anheier, H. K. (2005): Nonprofit organizations. Theory, management, policy. Routledge, London and New York

Archambault, E. (1996): Le secteur sans but lucratif.

Associations et fondations en France. Economica, Paris

Bidet, E. (2010): Social economy. in: Anheier, H. K. – Toepler, S. (eds) International encyclopedia of civil society. New York: Springer, 1405-1410. o.

Borzaga, C. – Defourny, J. (eds.) (2001): The emergence of social enterprise. Routledge, London and New York

Borzaga, C. – Tortia, E. (2007): A szociális gazdaság szervezetei a vállalatelméletben. in: Szociális gazdaság nemzetközi megközelítésben, az OECD tapasztalatai tükrében. Budapest: Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 6-45. o.

Evers, A. – Laville, J.-L. (eds) (2004): The third sector in Europe. Edward Elgar, Cheltenham, Northampton

Grefe, Xavier (2007): A szociális gazdaság szerepe a helyi fejlesztésekben. in: Szociális gazdaság nemzetközi megközelítésben, az OECD tapasztalatai tükrében; Budapest: Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 81-110. o.

Grenier, P. (2002): The function of social entrepreneurship in the UK. ISTR Conference Paper, Cape Town. <http://www.istr.org/conferences/capetown/volume/grenier.pdf>

Hansmann, H. B. (1980): The role of nonprofit enterprise. Yale Law Journal, Vol. 89. No 5. 835-902. o.

Jenei Gy. – Kuti É. (2007): A civil szféra szerepe – Lehetséges feladatok és hatékonysági következmények. in: Báger G. – Czakó E. (szerk.) A közszféra és a gazdaság versenyképessége. Budapest: Állami Számvevőszék, 129-170. o.

Jenei Gy. – Kuti É. (2010): A civil szféra szerepe a magán- és a közszféra működésének összehangolásában. Tanulságok és javaslatok. in: Báger G. – Czakó E. (szerk.) A közszféra és a gazdaság versenyképessége. Empirikus eredmények és tanulságok. Budapest: Állami Számvevőszék, 100-153. o.

Kendall, J. (2003): The Voluntary Sector: Comparative Perspectives in the UK. Routledge, London and New York

Kerlin, J. A. (2006): Social enterprise in the United States and Europe: Understanding and learning from the differences. Voluntas, Vol. 17. No 3. 247-263. o.

Lloyd, P. (2007): A szociális gazdaság az új politikai gazdaságtan kontextusában. in: Szociális gazdaság nemzetközi megközelítésben, az OECD tapasztalatai tükrében. Budapest: Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, 46-80. o.

Marbán G. V. – Cabrero, G. R. (2008): Panoramic view of the social third sector in Spain: environment, development, social research and challenges. Revista Española del Tercer Sector No. 9. 13-39. o.

McQuarrie, M. (2010): Community development organizations. in: Anheier, H. K. – Toepler, S. (eds) International encyclopedia of civil society; New York: Springer, 525-530. o.

Nyssens, M. (2006): Social entrepreneurship. New models of sustainable change. Routledge, London and New York

OECD (2011): Together for better public service. Partnering with citizens and civil society. Organization for Economic Cooperation and Development, Paris

Osborne, S. P. (ed.) (2008): The third sector in Europe. Prospects and challenges. Routledge, London and New York

Salamon, L. M. (ed.) (1997): The international guide to nonprofit law. John Wiley & Sons, New York

Salamon, L. M. et al. (1999): Global civil society. Dimensions of the nonprofit sector. The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, Baltimore MD

Scharpf, F. W. (1999): Regieren in Europa: Effectiv und demokratisch? Campus, Frankfurt am Main

Young, D. – Kerlin, J. A. (2010): Social entrepreneurship. in: Anheier, H. K. – Toepler, S. (eds) International encyclopedia of civil society; New York: Springer, 1415-1420. o.

Zimmer, A. – Priller, E. (eds) (2004): The future of civil society. Making Central European nonprofit organizations work. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden